

POTENCIALI NAČRTNE PRENOVE STAVBNE DEDIŠČINE NA PODEŽELJU IN TEŽAVE NJENEGA UVAJANJA (Na primeru Krasa)

Ljubo LAH

mag., dipl. inž. arh., FAGG - Šola za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Zoisova 12, SLO
MD, ing. arch., FAGG - Scuola di architettura, Università di Lubiana, 61000 Ljubljana, Zoisova 12, SLO

IZVLEČEK

Več zaskrbljujočih ugotovitev o neustreznem odnosu do stavbne dediščine podeželja terja usklajeno ukrepanje. Za dokazovanje potrebnosti organizirane prenove podeželja so bili nekdaj "nemerljivim" razlogom dodani še "merljivi". Kot vzorčni primeri za dokazovanje so bila izbrana nekatera naselja na Krasu. Uspešnost uveljavljanja organizirane prenove je v največji meri odvisna od usklajenosti in prilagojenosti družbenih dejavnikov - usmerjevalnih mehanizmov, organiziranosti uprave in stroke ter od postopkov vodenja razvojnih programov. Trije aktualni sklopi vprašanj, ki se dotikajo navedenih področij, so v zaključku članka posebej obravnavani.

V prihodnosti se ne bomo mogli znebiti lastne in skupne odgovornosti za ohranjanje pitne vode, čistega zraka, trošenja neobnovljivih virov energije, zaseganja in uničevanja prostora - tako tudi ne odgovornosti za posledice uničevanja stavbne dediščine. Pokrajina Primorske je doživljala v zadnjih desetletjih intenzivno in korenito preobrazbo. Najbolj izrazita in zlahka vidna je zagotovo preobrazba arhitekturne pokrajine. Na splošno lahko trdimo, da je človek v odnosu do narave in pokrajine, v kateri živi, prekinil dolgotrajno skrbništvo in razumno prilagajanje. Prestopil je na breg, ki ga označuje gospodovalen in izkoriščevalski odnos do vsega, kar je podedoval - tudi do narave in izoblikovane "prostorske dediščine"¹ kot zapuščine svojih prednikov. To je mogoče na primeru Krasa ponazoriti s številnimi ugotovitvami in primeri:

1. V zadnjih desetletjih je na podeželju Krasa "izginilo" toliko stavbnega fonda, da bi to, če bi se dogodilo hipoma, zlahka razglasili za katastrofo. Ob tem se marsikje gradi na novo, ne vselej dobro - največkrat slabo, na silo ali na "rezervo". Pri številnih zidavah na podeželju prevlada miselnost: "Glavno, da je hiša pod streho, potem bomo že nekako". Posledice ustvarjanja

in toleriranja takih odnosov so vidne v prostoru.

2. Najbolj vidne prostorske preobrazbe, ki so se dogodile v zadnjih desetletjih, so nove stavbe na prestižnih lokacijah izven strnjenih naselij. Tudi vsa preostala nova "skatlasta" arhitektura individualne pozidave je praviloma umeščena na prvotno agrarno parcelacijo zunaj strnjenih vaških jeder, z nesmotrno izrabo stavbne parcele, z drago izvedbo potrebne komunalne infrastrukture, kar lahko vse skupaj označimo s potratniškim odnosom do prostora. Če ocenjujemo sedanje trende na področju zidave na Krasu in jih projiciramo v prihodnost, ugotovimo, da smo se kot skupnost (država) zavestno odločili za način razvoja (nekateri temu še vedno pravijo "napredek"), ki bo opustil starejši stavbni fond in izoblikoval obroke novih pozidav okrog razpadajočih vaških jeder z novimi tako imenovanimi "nadomestnimi" gradnjami.

3. Končno, značilne so tudi spremembe na področju samega oblikovanja stavb. Te postajajo vse bolj uniformirane in "modno" oblikovane oziroma označene s tujimi oblikovalskimi sestavinami, ki z "duhom kraja" in z že izoblikovanim prostorom, kamor so umeščene, nimajo nič skupnega. S takim oblikovalskim odnosom

1 Podrobno razlago vsebine sintagme "prostorska dediščina" je mogoče razbrati v: Fister, P.: Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota. V: Varstvo spomenikov 34, Ljubljana, 1992, s. 27 - 57.

pustošimo identiteto krajem in pokrajini in izgubljammo potenciale pri oblikovanju kulturno bogatega bivalnega okolja. Hkrati pa so vse bolj pogosti primeri nostalgичnega vračanja k novim pozidavam v "starem stilu", ki v večini primerov niso nič drugega kot nerazumni (nerazumljeni) ponaredki "originalov".

Primeri nesprejemljivega poseganja v prostor zagotovo niso samo tisti, ki jih "preganjajo" kot črne gradnje. Neracionalnost, potratnost pa tudi nedomiselnost in neuskajenost gradbenih posegov se kaže tako rekoč že na vsakem koraku. Če je v mestih to mogoče še nekako skriti pod krinko razlag o "modnosti", "novih pristopih" ali "avtorski arhitekturi" - pač višjih ciljev, ki naj bi opravičevali vsakršne posege in za to namenjena (pretirana) sredstva, se to na podeželju povsem razgali. Nekaj več o tem v nadaljevanju prispevka.

KRATEK ORIS IDEJ O VAROVANJU STAVBNE DEDIŠČINE NA PRIMERU KRASA

V ozkih strokovnih krogih v bližnji preteklosti ni primanjkovalo zavedanja in prepričanja o tem, da je potrebno varovati Kras in njegovo kulturnokrajinsko podobo. Primanjkovalo je znanja, kako to prepričanje uveljaviti v vsakdanjem življenju. Primanjkovalo je tudi "splošne pripravljenosti" s strani države in stroke za dejansko uresničevanje zgolj na papir planskih dokumentov zapisanih ciljev varovanja in ohranjanja. Zamujenih priložnosti je bilo v preteklosti veliko. Vse to kaže na težavnost tovrstne naloge in na obsežnost dela pri uresničevanju pobud in prizadevanj za ohranjanje vrednot "prostorske dediščine" tudi v prihodnosti.

Že na začetku sedemdesetih let so na primer znane pobude za splošno zaščito in ohranitev ter reševanje posebnih problemov Krasa. Ene najbolj zgodnjih so bile izoblikovane v okviru "Študijskega srečanja o Krasu", ki so se ga leta 1970 udeležili strokovnjaki različnih področij z obeh strani meje. Na srečanju so bila že takrat z vso utemeljenostjo izpostavljena vprašanja o ekološko-varstvenih vidikih Krasa, o sociološko - kulturnih povezavah med mestom in podeželjem, o realnih okvirih zaščite Krasa in kraške arhitekture itd. - skratka, vprašanja, ki jim tudi na kasnejših strokovnih srečanjih in simpozijih niso dali ustreznega odgovora.²

Če skušamo zelo strnjeno opredeliti dosedanje odnose različnih strokovnjakov do kulturne krajine in stavbne dediščine Krasa, lahko ugotovimo, da so se približevali trem značilnim načinom gledanja na omenjeni problem (podrobno v: Lah, L., 1989).

V enotno skupino je mogoče uvrstiti avtorje, ki pojmujejo prostor Krasa predvsem osebno - celo čustveno. Na osnovi osebnega doživljanja "realnosti" skušajo

namreč pojasniti in ovrednotiti večino prostorskih značilnosti in posebnosti, tako arhitekturna kot tudi urbanistična načela oblikovanja prostora.

Drugo skupino ustvarjajo avtorji, ki obravnavajo prostor Krasa na način, ko poskušajo objektivizirati lastne poglede z uveljavljanjem ožjih strokovnih vidikov. Pomemben prispevek tovrstnih razlag je predvsem v tem, da omogočajo poglobljena videnja in razumevanja razvoja prostora.

Oba pristopa, če jih želimo dosledno uveljavljati v praksi, pa sta dokazano problematična. Za prvega lahko trdimo, da vodi v tako imenovano "avtorsko" arhitekturo, ki želi biti poudarjeno "originalna", "osebna" in na vsak način drugačna od preostale - "za vsako ceno", ali pa samo modna - pač odvisno od usmeritve njenega "umetniškega snovalca". Tudi drugi pristop zna biti, v primeru vztrajanja na ozko usmerjenih in enostranskih argumentacijah, pomanjkljiv, saj imamo številne tovrstne primere posegov v prostor, ki zgolj parcialno in kratkoročno rešujejo določene prostorske probleme. Pa naj gre denimo na področju stavbarstva za posamezne prenovljene spomenike, ki ostajajo v razmerju do svoje okolice "kot zlati zob v razpadajoči protezi", ali pa za povsem nove posege, ki si nasilno podredijo ambient, namesto da bi se v njem pojavili kot "gost".

V tretjo, zadnjo skupino lahko uvrstimo tiste avtorje, ki stremijo k bolj ali manj metodološko razčlenjenemu in kompleksnemu obravnavanju tovrstnih vprašanj. Prednost dajejo medsebojno usklajenim interdisciplinarnim pristopom k obravnavi varstvenih in razvojnih vprašanj. Seveda se konkretne predstave piscev o potrebnih posegih in metodah dela razlikujejo, njihova skupna značilnost pa je, da se zavedajo kompleksnosti pristopov in nujnosti reševanja prepletov vzročno-posledičnih zvez, ki so značilni tudi za problematiko prenoje stavbne dediščine. Ob tem se ne hote ponuja misel, ki ne more biti vzpodbudna za priznavanje arhitekturne stroke v družbi, da je za strokovno in uspešno realizatorsko delo arhitekta resnično potrebno še znanje "političnega menedžmenta" in strokovnih manipulacij.

Kljub vsemu pa je vendar potrebno dati v prihodnosti načelno podporo prizadevanjem, ki so usmerjena v celovitost in kompleksno reševanje problemov "prostorske dediščine".

O DEFINICIJI PRENOVE PODEŽELJA

Kaj naj bi bila pravzaprav celovita prenova podeželja?

Definirati jo je mogoče kot operativen in konkreten odgovor na prizadevanja, ki so danes v svetu znana pod skoraj že "modno" sintagmo - "sustainable develop-

2 Omenimo dve večji strokovni posvetovanji: Okrogla miza - posvetovanje "Zaton kraške arhitekture", v Sežani 1984. leta, "Kako graditi na Krasu", v Trstu 1985. leta.

Aeroposnetek in kataster naselja Dutovlje na Krasu, ki je dopolnjen s stavbno strukturo naselja, kažeta na potratno obliko prostorskega razvoja naselja v zadnjih desetletjih (Aeroposnetek je objavljen z dovoljenjem MOP RS - Republiška geodetska uprava; št. 457-1/65-93/zm, snemanje CAS, Red 1081/25, posnetek št. 7203).

ment".³ Prenova podeželja pomeni prizadevanje po skladnem razvoju, ki temelji na enakovredni skrbi za najrazličnejše človekove potrebe, ki določajo kakovost bivanja, ob zavedanju omejitev in zmogljivosti narave in naravnih virov. Taka usmeritev razvoja v urejena in zaželena razmerja (-v dogovorjene cilje razvoja) mora upoštevati naravne in ustvarjene danosti; pomemben del slednjih pa predstavlja v večini podeželskih okolij prav stavbna dediščina. Torej: prenove podeželja ne smemo v tem okviru razumeti zgolj kot sanacijo dotrajanih objektov, urejanje vaških ambientov, izboljševanje kmetijskih zemljišč, temveč tudi kot široko in usklajeno voden gospodarski, socialni in ekološki proces revitalizacije podeželskega prostora v celoti.

Seveda pa sama "definicija" prenove še zelo malo pove o njeni dejanski vsebini. Prave pomene je mogoče

razbrati šele z njihovo "interpretacijo" v praksi - v obliki konkretnih predlogov za reševanje tako "vsakodnevnih" problemov v prostoru kot tudi dolgoročnih razvojnih usmeritev. Del argumentacije za uveljavitev na tak način opredeljene prenove bo v nadaljevanju ponazorjen na dejstvih iz analize razvoja nekaterih kraških naselij.

RAZLOGI ZA PRENOVO STAVBNE DEDIŠČINE

Zelo zahteven sklop vprašanj se nanaša na utemeljevanje osnovnih razlogov za prenovalo stavbne dediščine - zakaj in čemu prenavljati? Vselej znova se moramo spraševati po temeljnih vzrokih in namenu prenove.

Po prvotni usmeritvi v obnovo zgolj posameznih kulturnih spomenikov, predvsem zaradi njihovega kulturnega pomena, je prodrla v zavest strokovnjakov misel-

3 Pri nas je sintagma prevedena na različne načine kot npr.: "uravnotežen razvoj", "trajen, obstojen razvoj", "celosten razvoj", "celovit razvoj", "(samo)obnovljiv razvoj", "trajen/zdržen razvoj" itd.

nost o mnogo bolj razširjenih pomenih prenove stavbne dediščine. Oblikovanje drugačnih, celovitejših pogledov v zvezi s stavbno dediščino in razlogov za njeno prenovo - tudi na podeželju - je prišlo k nam šele z uveljavljanjem načel Amsterdamske deklaracije (1975), ki je imela pri nas izmed vseh mednarodnih priporočil in sklepov morda največji strokovni odziv. S postopnimi uvajanjem pojmov prenove "manj kvalitetnega" stavbnega fonda, mestnih in vaških jeder, ruralne krajine, kulturne krajine so bili pri nas narejeni začetni koraki na teoretičnem področju. Spreminjati se je začela strokovna miselnost; obetavnih rezultatov v praksi pa še ni bilo. Nasprotno: istočasno je prišlo do pravega razcveta "individualnega novograditeljstva" - časov najbolj intenzivnih negativnih preobrazb podeželja.

Pravi miselni preskok pri opredeljevanju ciljev prenove stavbne dediščine v okviru urejanja podeželja, vendar še vedno zgolj na strokovnem področju in doma še nič v praksi, je bil pri nas storjen šele v 80. letih, ko so prodira zavedanja, da s propadom stavbne dediščine ne izgublamo zgolj kulturnih, zgodovinskih, estetskih in preostalih vrednot "nemerljive narave", ki izpričujejo našo identiteto, temveč tudi take, ki jih je mogoče fizično izmeriti ali primerjati z drugimi - materialne, ekonomske, ekološke, energetske, ... vrednote ("merljive narave"). Zavedati smo se začeli, da s propadom stavbne dediščine ne samo siromašimo kvalitete bivanja in socialne ravni življenja v takih okoljih, temveč tudi izgublamo razvojne potencialne, ki jih predstavlja obstoječa stavbna dediščina v svojem fizičnem in materialnem smislu. Ivan Sedej je ugotavljal, da "kulturni, znanstveni izobraževalni, osveščevalni ali še kak podoben interes ima žal premajhno težo, da bi lahko z njim argumentirali bolj širokopotezno ohranjanje in varovanje. Prej bi lahko rekli, da poudarjanje takih interesov spomenikom /in stavbni dediščini/ (dopolnil avtor) škoduje, saj nakazuje nekatere vidike elitizma in intelektualističnega pristopa k vrednotenju historične dediščine" (Sedej 1987, 6).

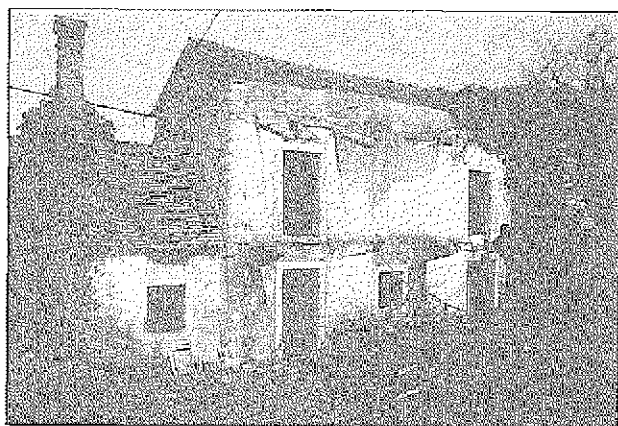
Po ugotovitvah, ki so prihajale iz tujine, o ekonomsko-finančnih prihrankih, ki jih prinaša prenova v mestnem, pa tudi podeželskem okolju (20 do 25 % prihranki v primerjavi z zidavo novega; prim.: Fister 1988, s. 12 - 13; povzeto po: Sanierung historischer Stadtkerne im Ausland - Frankreich, Grossbritannien, Holland, Italien, Polen, 1975), so bile tudi pri nas opravljene prve tovrstne celovite raziskave (vključevale so tudi na novo pridobljene - terenske podatke!), ki so pomembno razširjale pomen prenove stavbne dediščine. Spremljala so jih opozorila, da tega ni mogoče doseči v sedanjih razmerah in ob pogojih (ki seveda dajejo prednost gradnji novega!), še posebej ne na posameznih vzorcih, **temveč le v celovitem sistemu prenove**, "ki ne bo reševala le delnih problemov (varovanja posamičnih kulturnih spomenikov), temveč bo s celostnim pristopom ustvarila bival-

no okolje najvišje vrednosti, obenem pa postala metoda ohranjanja arhitekturne identitete in kontinuitete" (Fister 1990, 2).

Ob vsem tem sta pomembna še dva premisleka oziroma predpostavki:

1. Če obstoječega stavbnega fonda sproti ne obnavljamo in posodabljam, bo v prihodnosti potrebno zgraditi povsem nove nadomestne stavbne površine v enakem obsegu.

2. Za večino stavbnega fonda (razen za materialno-tehnično zelo slabo ohranjenega) je z ustreznimi sanacijskimi ukrepi možno zadovoljivo, ponekod pa celo "elitno", rešiti vse sodobne zahteve po bivalnem standardu (v to nas prepričujejo posamezni domači primeri pa tudi vzorci iz tujine).

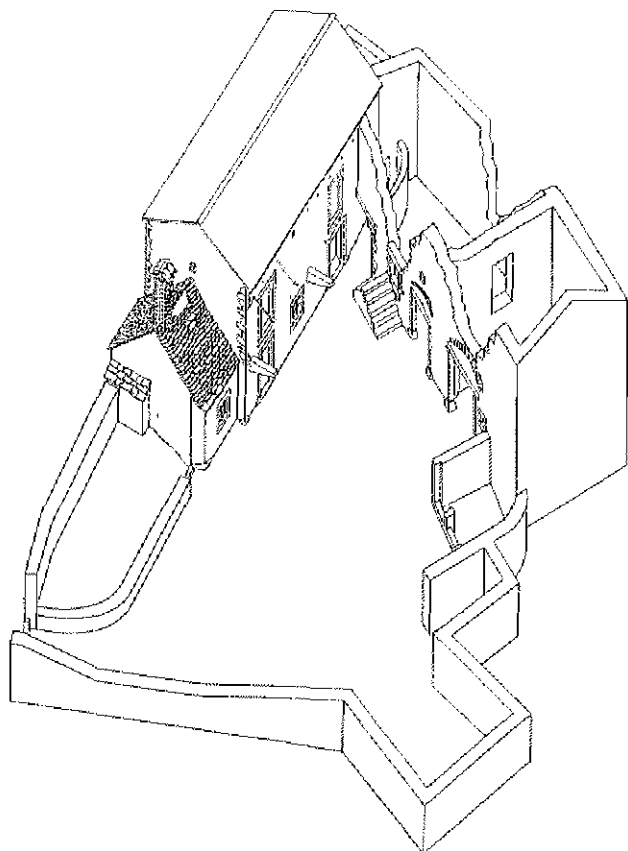

Možnosti, ki jih ponuja stavbna dediščina so pri nas na splošno podcenjene. S prenovo je mogoče pretežni delež še ohranjenega stavbnega fonda usposobiti do take ravni, da dosežemo v njem raven bivanja, ki je povsem primerljiva z bivalnim standardom v novejših stavbah. Marsikdaj pa je mogoče posebnosti in enkratnosti stavbne dediščine uporabiti celo v "obogatitve" bivalnega ambianta. Na sliki: fotografija že močno poškodovane stanovanjske stavbe in del projektne dokumentacije za prenovo Paulinove domačije v Pliskovici.

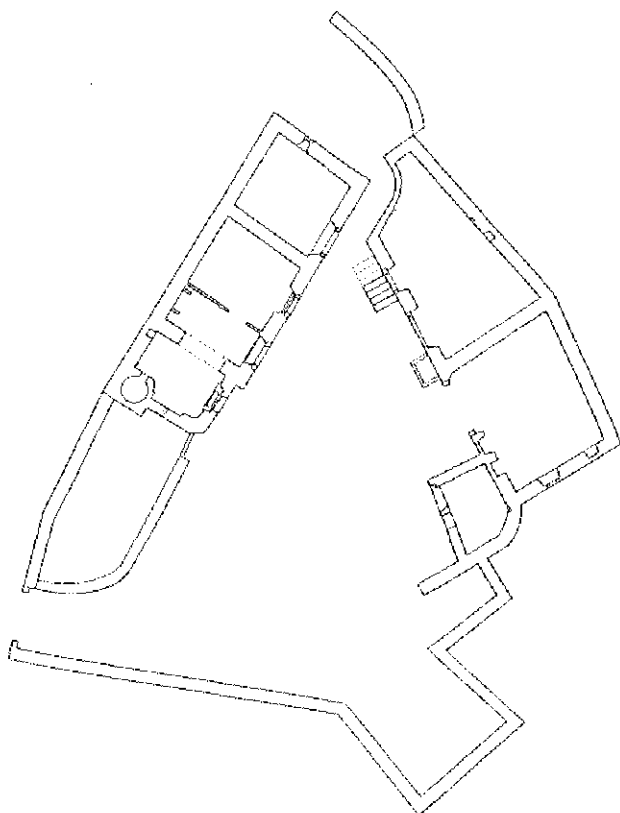
Z upoštevanjem zgoraj navedenih izhodišč je bila opravljena podrobna terenska raziskava na vzorčno izbranem stavbnem fondu nekaterih naselij na Krasu. Potrjeno je bilo, da je mogoče tudi pri nas, ob organizirani prenovi, pričakovati podobne prihranke kot v tujini. Ob tem je bilo ugotovljeno (po uradnih statističnih popisih), da je v 171 podeželskih naseljih občine Sežana (leto 1990) več kot 5000 enot pretežno starejšega stavbnega fonda z več kot 300.000 m² neizkoriščenih stavbnih po-

Paulinova domačija v Pfliskovici

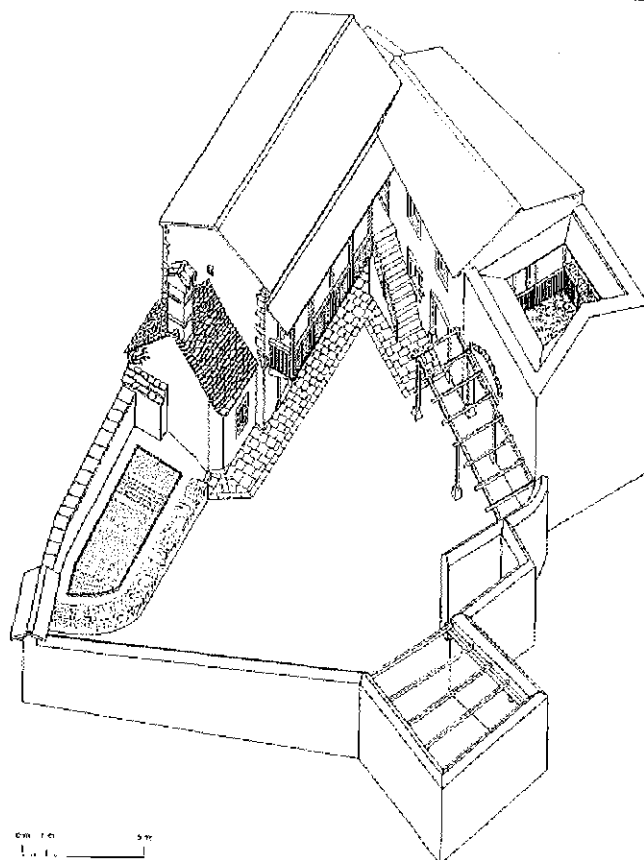
obstoječe stanje - aksonometrija

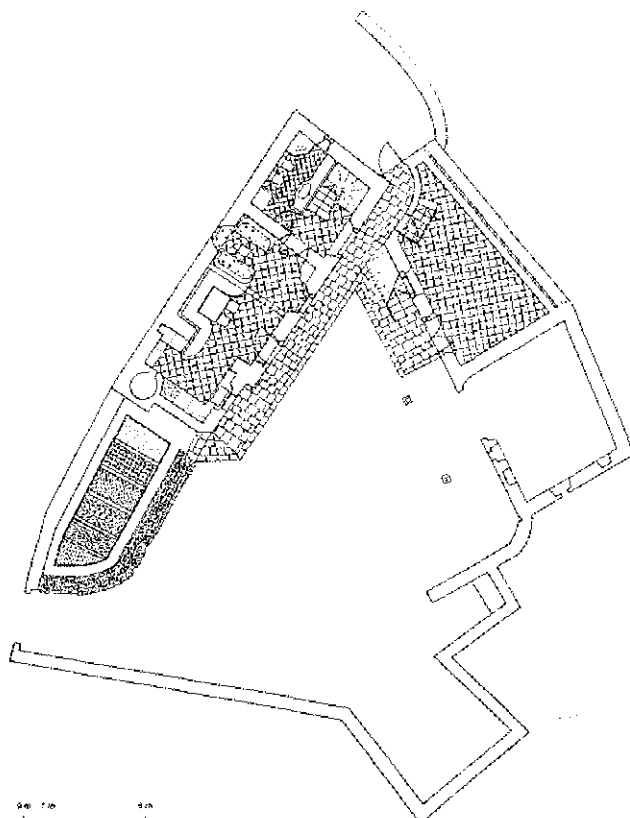
obstoječe stanje - situacija

predlog - aksonometrija

predlog - tloris pritličja in ureditve dvorišča

vršin! Iz istih podatkov lahko tudi razberemo, da je bilo v občini že pred desetimi leti **neizkoriščenih več kot 400 stanovanjskih enot**. Z vzorčnimi terenskimi raziskavami, preverjanji natančnosti pa tudi zastarelosti uradnih popisnih podatkov ter ob upoštevanju neustavljivih trendov opuščanja starejših objektov ugotavljamo, da se število teh enot danes blizu k **1000 ali morda že več**.

Ocene o slabi izkoriščenosti obstoječega stavbnega fonda kažejo na "notranje rezerve" in možnosti, ki jih ponuja organiziran pristop k prenovi. S takim razumevanjem problema so mnogokrat poudarjene zahteve po novih pozidavah in nenehnem vztrajanju na pridobivanju stavbnih parcel močno pretirane in nesmiselne. Če uporabimo za podkrepitev ocen še enkrat te iste uradne popisne podatke o povečanju števila stanovanj v občini Sežana v desetletnem obdobju 1971 do 1981 za 979 enot, da je od tega odpadlo na mestno naselje Sežana kar 697 enot, lahko potemtakem sklepamo, da bi z organiziranim prenavljanjem stavbnega fonda na podeželskem prostoru v obsegu občine povsem zadostili potrebam po stanovanjih za nekaj prihodnjih desetletij! Seveda tako, na prvi pogled preveč poenostavljeno, sklepanje zapletajo še številna druga razmerja, ki vplivajo na odločanje pri posamezniku v dilemi med obnavljanjem in gradnjo novega. Gre seveda za ugodnosti bivanja v "centru", kar je Sežana za Kras zagotovo postala, in za vprašanja dejansko enakovrednega razvoja med centrom in njegovim zaledjem.

Neizpodbitno pa ostaja dejstvo, da kot družbena skupnost delujemo brez razjasnjenih razmerij in strategije v odnosu med stavbno dediščino in potrebami po zidavi novega. To med drugim ponazarjajo tudi občinski planski dokumenti in strokovne osnove, v katerih predvidevamo - z nedoločljivimi in marsikdaj spornimi kriteriji - zgolj območja za širitev naselij! Dokumenti običajno nič ne govorijo o "planirani" vlogi obstoječega stavbnega fonda, ne o njegovem obsegu, še manj pa o potrebnih ukrepih za njegovo vzdrževanje in ohranjanje!

Potrebno se je zavedati, da mora odločitev za bivanje v "prenovljenem" ali "novem" ostati tudi v prihodnosti svobodna odločitev vsakega posameznika. Hkrati pa bi nam moral biti skupni cilj, da bi družba (država) preko lastnih mehanizmov s področja normativike in stimulacij, glede na lastne opredeljene dolgoročne interese take odločitve dejansko omogočala, istočasno pa jih tudi ustrezno ovrednotila glede na posledice, ki jih prinašajo v okolje in prostor. Razišništvo z energijo, materiali in prostorom, ki je značilno za posege zadnjih nekaj desetletij, je potrebno nujno ustrezno otežiti (če že ne v celoti preprečiti) z ukrepi, ki ne izhajajo iz zaslepljenega in kratkovidnega pojmovanja "razvoja" in "napred-

ka".

V nadaljevanju so v kratkem ponazorjeni primeri s Krasa.

Da bi ugotovili resnična razmerja na ravni smotrnosti prenavljanja vaških naselij na Krasu, smo primerjali sedaj uveljavljen način pozidav novih delov naselij in način njihovega komunalnega opremljanja z možnostmi opremljanja stavbnega fonda v starejših vaških jedrih.⁴ Iz razpoložljivega dokumentacijskega gradiva smo poskušali izvesti čimbolj nazorne primerjave, ki naj bi pokazale realna razmerja in slutene, a žal še neizkoriščene možnosti, ki bi jih prinašal organiziran pristop k prenavljanju.

Vzorčne modele novih načinov pozidav smo razčlenili in primerjali s starejšimi principi pozidav značilnih vaških jeder, kjer se izrazito prevladuje starejši stavbni fond, glede na:

- delež površin, ki ga en ali drug način pozidave zasega,
- delež potrebnih dostopnih poti,
- delež potrebne preostale osnovne komunalne infrastrukture.

Za prvi in drugi del raziskave so bila za vzorec izbrana naselja Dutovlje, Ponikve, Pliskovica in primerjalno tudi naselje Goče nad Vipavsko dolino. Ugotovljeno je bilo, da so z danes uveljavljenim načinom pozidave v primerjavi s starejšo pozidavo v strnjenih vaških jedrih nova stavbna zemljišča v povprečju **od dvakrat do ponekod celo petkrat (!) večja od starejše stavbne parcelacije**. Gre za potrditev kritik, da je bil v bližnji preteklosti dovoljen, celo vzpodbujan, eden najbolj potratnih načinov pozidave prostora, ki v specifičnem prostoru Krasa povzroča najmanj tri različne vrste negativnih posledic:

- razvrednotenje identitete, posebnosti in kvalitet že izoblikovanega podeželskega prostora,
- ekstenzivno in nesmotno izrabo razpoložljivega prostora na račun zaseganja, v največ primerih, najkvalitetnejših kmetijskih površin,
- preusmerjanje razvojnih potencialov stran od ponovne usposobitve in revitalizacije obstoječega stavbnega fonda.

Rezultat tega dela raziskave je bil, da so bila na nek način pričakovanim ugotovitvam dodana stvarna in pravičnejša natančno izražena razmerja. Gre za poskus nazorne predstavitve negativnih posledic - največkrat celo družbeno podprtega načina individualne gradnje - in dejstev, ki naj bi služili kot opora tistim usmerjevalcem razvoja, ki lahko odločilno pripomorejo k uveljavljanju družbenih mehanizmov in pogojev, bolj naklonjenim načelom preнове.

Za podobna razmerja gre tudi pri ugotavljanju potrebnih dostopnih poti do posameznih stavbnih enot no-

4 Razmerja so tudi v tabelarični obliki predstavljena v: Lah, L., Prenova stavbne dediščine na podeželju - Kras, Dolenjska založba, Novo mesto 1994, s. 22 - 52.

ve pozidave v primerjavi s pozidavo znotraj strnjenih vaških jeder ("sekundarno" omrežje poti). Tudi v tem primeru je bilo ugotovljeno, da gre pri novejših pozidavah za neracionalen in potraten način uporabe nekdanj poljskih poti za dovozne poti k novogradnjam. Še posebej negativno se posledice kažejo takrat, ko z novogradnjami posežemo v zaledje nekoč kmetijskega prostora, daleč stran od "tranzitnih" poti (primer Dutovelj). Že s tem, ozkim in zgolj "racionalističnim" vidikom presojanja je možno prikazati slutene posledice takega razraščanja naselij v prihodnosti. Če sedanje težnje pozidav in najbolj karakteristične in nazorne primere projiciramo v prihodnost, naletimo na zastrašujoče posledice takega prostorskega razvoja. S komunalnega vidika urejanja prostora ugotovimo, da bi bilo v prihodnje potrebno zgraditi in vzdrževati nekajkrat obsežnejše cestne komunikacije in komunalno infrastrukturo. Dopusčanje takega razvoja v bistvu zapira realne možnosti ustrezne dograditve sedanjega omrežja, posledično pa tudi možnosti celovitega urejanja (prenove) komunalne infrastrukture vaških jeder. S takim preusmerjanjem investicijskega kapitala se povzroča pravzaprav podvojena škoda.

Zadnji sklop raziskav so bile analize potrebnega obsega del pri opremljanju s komunalnimi napravami (vodovod, elektrika, ptt) značilnih novih delov naselij v primerjavi z obstoječimi - starejšimi vaškimi jedri. Pri tem delu analize so bili uporabljeni redki izvajalski načrti, ki so bili pripravljeni za nekatera naselja na Krasu. Prenova ali ponovna izgradnja osnovne infrastrukturne ureditve vaških jeder je (oziroma bi bila) v povprečju na bivalno enoto znatno cenejša od komunalnega oskrbovanja novih delov pozidav - v povprečju za dobro tretjino! Novi del Štanjela je tipičen primer novega vzorca poselitve. Če ocenimo v tem naselju obseg sekundarnega in terciarnega razvodnega omrežja vodovoda s 100%, ugotovimo, da bi bilo potrebno za oskrbo številnih vaških jeder po Krasu sorazmerno manjše omrežje na enoto. Vzorčna naselja kažejo od 2% (primer Utovlje) do celo 73% (Škocjan) prihrankov v potrebnem obsegu komunalnih vodov. Precejšnje razlike izhajajo iz specifičnosti zasnov posameznih naselij, na kar seveda ne moremo vplivati. Tudi mnogo obsežnejši in sistematični pregled naselij širšega območja verjetno ne bi pokazal bistveno drugačnih razmerij. Rezultati kažejo, da bi z organiziranim in celovitim pristopom k prenavljanju vaških jeder samo z vidika oskrbovanja z osnovno infrastrukturo povprečno prihranili več kot 35% na potrebnem obsegu omrežja vodovodnih, električnih in telefonskih vodov v primerjavi s potrebnim omrežjem v novih predelih pozidav. Podobna razmerja med "novim" in "starem" veljajo tudi na področju opremljanja naselij z elektroomrežjem in "PTT omrežjem".

Tu so rezultati nekoliko manj izraziti v prid opremljanja vaških jeder, saj gre običajno, po danes uveljavljenih načinih izvajanja, za zračne razvode omrežja. Poudariti velja tudi ugotovitev, da na videz "racionalno in načrtno" snovana nova naselja, kot na primer "Križ Gmajna", kljub "smotrnosti", ki naj bi jo zagotavljal zazidalni načrt, v fazi izgrajevanja ne presega starih vaških jeder po "ekonomičnosti" razvoda instalacij. Uveljavitev primestnih vzorov pozidave v podeželskem prostoru običajno spremlja večji obseg potrebnega infrastrukturnega omrežja. Glavni očitek, češ da je urejanje infrastrukture v strnjenih naseljih, zaradi težjih pogojev izvedbe del dražje, ne drži povsem. Mnogokrat je upravičen le pogojno. Upoštevati je potrebno, da gredo taki očitki predvsem na rovaš neusposobljenih in tehnološko slabo opremljenih izvajalcev del.

Ob vsej lucidnosti problematike je najbolj zaskrbiljujoč brezbrizen odnos države, ki pasivno spremlja skrajno neracionalna početja v prostoru. Znani izgovori, češ da gre za vlaganje zasebnega kapitala in da nanj država pač nima (in naj ne bi imela) vpliva, so zelo prozorni. Dejavnosti in usmeritve posameznikov - individualnih investorjev so odvisne od okoliščin, pogojev in odnosov, na katere ima največji vpliv prav država. Jasno je, da neracionalna početja posameznikov ne morejo biti prispevek v skupno korist, niti v korist državi - kar je ceneno ali privlačno za posameznika, še ne pomeni nujno, da je ustrezno in dobro za skupnost /državo! Selektivna podpora države pri tovrstnih posegih z različnimi oblikami kreditiranja, višinami prispevkov za komunalne priključke, spremembe namembnosti zemljišč itd. so lahko pomembni usmerjevalni mehanizmi države, ki so že v sedanjih razmerah slabo uporabljeni ali celo neizkoriščeni. Država, ki želi usmerjati razvoj v dogovorjene in zelene smeri, pa ima na voljo še številne druge mehanizme; če le ima sproti izdelano in dopolnjevano konkretno predstavo zelenega razvoja.

Pomembnega sklopa pri prenovi stavbne dediščine - kako prenavljati in kaj ob tem upoštevati - se bomo le bežno dotaknili. Obveljati bi moralo pravilo, ki ga je najlažje v kratkem predstaviti s prisposodobama: "Kdor ne ve od kod prihaja, ne more vedeti, kam gre" oziroma "Kdor ne pozna preteklosti, ne more načrtovati prihodnosti".

Povsem uveljavljeno je strokovno prepričanje na različnih področjih, da "urbanistično" in arhitekturno oblikovanje na podeželju v preteklosti ni bilo slučajno. Lega naselja, oblikovanje posameznih stavb, vaških poti, sistemi obdelovanja itd. so bili v skladu z naravnimi danostmi prostora in seveda odvisni od materialnih, kulturnih, socialnih in zgodovinskih vzgibov. Dokazov o tem imamo tudi iz lastnega prostora Primorske na pretek!⁵ V

5 Glej nazorne predstavitve in razlage v številnih prispevkih G. Šukljeta, I. Sedeja, J. Tida, I. Gamsa, F. Lovrenčaka, B. Ingoliča, M. Ravnika, E. Benčič Moharjeve, M. Požeske, V. Pikla itd.

prihodnosti je načrtovanje na podeželju nujno potrebno pogojevati z upoštevanjem prostorskih značilnosti. Kdor hoče načrtovati njihovo nadgradnjo - to je poleg zidave novega namreč tudi prenova - jih mora nujno spoznati. Prepoznati mora tudi "strukture" podeželja - to je razvoj razmerij v odnosih: prostor - oblikovanje - lastnina, pa naj gre za raven naselja kot celote ali pa za raven posamezne bivalne enote. Le na tak način je mogoče razumeti in prepoznati številne nespametne preobrazbe na podeželju, ki so se dogodile v zadnjih nekaj desetletjih. Na Krasu, še bolj pa v Koprskem primorju, so take posledice zlahka vidne. Ob tem, da vasi vse bolj preplavlja brezoblična "skatlata arhitektura" individualnih hiš, srečujemo še neodločnost oziroma tihi boj nasprotujočih si sil znotraj vpletenih strok. Na eni strani gre za prizadevanja po ozko usmerjenih "konzervatorskih" pristopih k prenovi, na drugi strani pa za težnje po "avtorskih" projektih z novimi, a v prostoru pretirano tujimi elementi ter z uporabljenimi "eksotičnimi" gradbenimi materiali. Taka pot vodi v kaotičnost in v razvrednotenje kvalitete prostora in stavbne dediščine - v dejanski "zaton kraške arhitekture".

Ob samih nerazjasnjenih strokovnih dilemah pa nam že bežen sprehod po Krasu razkriva "metastazično" razraščanje pozidave. Lahko postavimo splošno sodbo, da je postala stavbna dediščina "uporabniku" (stanovalcu) breme. Uničuje jo in zamenjuje z novo - drugačno. Iz kakšnih razlogov? Ne smemo spregledati dejstva zadnjih nekaj desetletij, da razen možnosti zidave znanih tipskih objektov, zaradi nezanimanja stroke in odločujočih dejavnikov družbe nasploh ni bilo vnaprej in organizirano ponujeno ničesar drugega, kar bi bilo lahko ustrežnejše. Za stroko in projektantska podjetja je bil v preteklosti to največkrat nezanimiv posel - iz različnih in številnih vzrokov. Ljudje so bili dobesedno prisiljeni v izbor zanje najbolj ustreznega načrta med tistimi (slabimi), ki so jim pač bili dosegljivi! Torej so sedanji trendi usmeritev, ob upoštevanju enostranskosti ponujenega, s te plati zelo logični.

Tudi z odpravo temeljnih strokovnih razhajanj, s sprejetjem podrobnejših dogovorjenih načel na izsledkih objektiviziranih metodoloških pristopov različnih strok, z njihovimi konkretnimi in uporabnimi znanji se stavbni dediščini v prihodnosti ne pišejo boljši časi. Potrebno je pristopiti tudi k hkratnemu odpravljanju neskladnosti in neprilagojenosti najširših družbenih dejavnikov na področjih:

- usmerjevalnih mehanizmov v obliki najrazličnejših normativnih in stimulativnih (pa tudi destimulativnih) instrumentov, ki vplivajo na odločitve pri posamezniku (npr. ekonomsko - finančni mehanizmi, davki, krediti, sankcije,...),
- organiziranosti in pristojnostih upravnih in strokovnih struktur ter struktur lokalne samouprave,
- postopkov vodenja razvojnih programov in načrtov (pla-

nov) z načini uveljavljanja dogovorjenih ciljev razvoja.

Uspešnost in usklajenost na omenjenih področjih pogojujeta začetek in kontinuiteto dejanskih procesov prenove.

Ob tem je vredno omeniti nekaj aktualnih sklopov vprašanj, ki zadevajo zgoraj navedena področja, ki so do danes ostala nepojasnjena v stroki. Ustrezen odgovor nanje morda najbolj neposredno pogojuje učinkovit prehod v organizirane oblike prenove v Sloveniji.

1. Arhitektovo delo v prihodnosti je potrebno približati neposrednemu uporabniku in omejevati sedanje oblike samograditeljstva.

Želja po "elitnosti" v stroki na eni strani in "boj za preživetje" na drugi, so v sedanjih razmerah zagotovo breme stroke, ki ga bo potrebno preseči. To terja urejanje razmer znotraj same stroke kot tudi položaja stroke navzven. Če želimo probleme nekvalitetnega samograditeljstva, "fušanja" in končno tudi "črnih gradenj" dejansko obvladati, kar je zagotovo akuten problem podeželja, je potrebno delo projektantov vezati tudi na "manjše" posege v prostoru (na tako imenovane "priglasitve del") ter ob tem terjati od njih korektno opravljeno delo in njihovo dejansko odgovornost za ustreznost posega. Zgledno urejena so ta razmerja na primer v Nemčiji. Projektant oziroma njegovo podjetje je po odobrenem načrtu, ki ga potrdi deželna zbornica projektantov, vsestransko odgovoren za vse posege na objektu. Investitor lahko po opravljenem delu izplača izvajalca del takrat, ko projektant podpiše ustreznost računa in izvedenih del. S tem prevzame tudi svoj del odgovornosti za opravljeno delo izvajalcev in opravi svoj del projektantskega nadzora. Pogodbo oziroma račun med izvajalcem del in investitorjem evidentira in odobri (zopet) deželna zbornica projektantov, ki ima na tak način "vpogled" v vse posege v prostoru. Tudi inšpekcijski nadzori in sankcioniranje nepravilnosti so v tako vzpostavljenih razmerjih zelo olajšani. Preprosto in učinkovito, mar ne!

Seveda bi moral projektant ob vsakem posegu, tudi najmanjšem, vsakokrat dokazovati svojo koristnost naročniku in lastno "mojstrstvo". To načeloma ne bi smela biti pretežka naloga, če upoštevamo, da je sedanji samograditelj običajno "samemu sebi le enkrat v življenju arhitekt" in zato brez strokovnih in izkustvenih znanj! Samoumevno je, da bi ob tem moralo biti poskrbljeno tudi za uvedbo novih oblik načrtovanja in priprave dokumentacije ter za permanentno izobraževanje in informiranje projektantov, saj gre v primerjavi s sedanjo prakso za povsem nova prizadevanja in cilje. S takimi spremembami bi tudi "država" dokazala, da ji je v resničnem interesu, da prihaja do smotnih in usklajenih posegov v prostor - ne samo na področju "velikih arhitektur", temveč tudi pri drobnih posegih v prostor, ki dokončno oblikujejo podobo naših pokrajin.

2. V novi organiziranosti državne uprave in lokalne

samouprave mora priti do ustežnejše razdelitve pristojnosti in odgovornosti za posege v prostor.

Marsikatero izkušnjo na tem področju je mogoče prevzeti ne samo iz zahodnoevropskih dežel, marveč tudi iz naše preteklosti. Če naj bodo v prihodnosti lokalne skupnosti odgovorne za lasten razvoj tudi na področju urejanja prostora, bodo morale skrbeti za javni interes na lokalni ravni. Ta je lahko marsikdaj povsem v nasprotju z "javnim interesom" širše skupnosti ali celo nacionalnim interesom. Zato bo potrebno vnaprej zelo natančno predvideti razdelitev pristojnosti in omogočiti ustrezno zaščito interesov v razmerjih posameznik : lokalna skupnost : država. Področje urejanja prostora terja organiziranje regionalnih upravno-strokovnih služb oziroma direktij, ki jih bo potrebno zavezati k uveljavljanju regionalnih in nacionalnih interesov.

Da bi povečali učinkovitost, bo potrebno ponovno uvesti arbitrarost v razsojanje spornih zadev in diskrecijsko pravico. Že z zakonodajo stavbnih redov Avstro-Ogrske je bilo predvideno, da se ne da vsega vnaprej s predpisi določiti ter da je zakonom mogoče dati življenjskost le, če se bodo vse izjeme in posebnosti, ki jih lahko le univerzalno predvidimo, reševale čim manj birokratsko. Zato je bil v razsojanje pri večini stavbnih zadev vpleten državni pooblaščenec in od ljudstva izbrana in spoštovana oseba - župan. Ob preprostih zadevah ga je marsikdaj nadomestil kar njegov tajnik ali inženir (kjer so ga imeli), v zapletenih in pomembnih javnih zadevah pa starešinstvo. Po hierarhiji pristojnosti so bili nad starešinstvom še "deželni odbor" in "cesarsko namestništvo".

Temu bi se v sedanji "demokraciji" zagotovo zoperstavili z argumenti, češ da so to zametki avtokracije - pa vendar! V mnogih evropskih državah lokacijske odločbe za stavbe še vedno podpisuje in prevzema svoj delež odgovornosti zanje župan občine. V sedanjem času pa se pri nas obnašamo tako, kot da je mogoče vse vnaprej predpisati; dobesedno vzpodbujamo birokratsko odločanje - ne da bi bil ob vsem, kar se v prostoru kasneje zgodi, sploh kdo neposredno odgovoren. Lahko rečemo, da je motiv skorajda vsakega občinskega referenta ali načelnika "skriti se pod črko zakona", namesto življenjsko razreševati nastale probleme v prostoru. Na drugi strani pa se je med ljudmi, pa tudi pri nekaterih "strokovnjakih" usidralo prepričanje, da "na svojih parceli lahko dela in gradi, kar hoče - saj je vendar njegova".

3. Pomanjkanje objektivnih podatkov, ustreznosti geodetskih podlog in katastrov ter drugih konkretnih informacij o prostoru močno ovira načrtovanje operativno učinkovite preнове.

Celovita prenova podeželja skupaj s prenovo stavbnega fonda je proces, ki terja visoko stopnjo objektivnih podatkov, načrtovalskih podlog, analiz in vrednotenij. Številna preverjanja kartografskih in geodetskih podlag ter podatkov iz rednih statističnih popisov ob delu na terenu potrjujejo neustreznost in pomanjkljivost tovrstnega temeljnega gradiva. Zato se tudi razmišljanja o "strategijah" in "nacionalnem programu" večinoma naslanjajo le na bolj ali manj (ne)ustrezne podatkovne osnove. Pomemben strokovni cilj načrtovanja podeželja bi morala postati izdelava novih prostorskih informacijskih sistemov in ažuriranih katastrov, ki naj bi ohranili primerljivost s starejšimi katastri (npr. s takomenovanim franciscejskim katastrom, ki je v večini primerov prvotni vir kartografskih podatkov za številna podeželska naselja). Podobno so se tega lotili v nekaterih deželah zahodne Evrope (Prim: Gostovič, M. 1989, s. 12). Za prehodno obdobje je smotrno preskrbeti vsaj aerofotoposnetke naseljenih območij v ustreznem merilu, ki so se v merilu geodetskih podlog izkazali za učinkovite nadomestke in kot primerno operativno orodje v fazi analize in načrtovanja na podeželju. Boljša evidenca o stavbnem fondu na podeželju bi razkrila njegovo neizkoriščenost in postavila zahteve po pretiranem povečevanju ponudbe stavbnih zemljišč na šibke temelje.⁶

Ob vseh razkritih težavah se kaže nujnost po pospešenem uveljavljanju interdisciplinarnosti v delu, da bi preprečili divergentno delovanje družbenih mehanizmov, predvsem s strani upravnih organov in strokovnih institucij.

Ob tem je vredno upoštevati priporočila mednarodne organizacije v okviru Združenih narodov (Trends in research... 1990), ki govorijo o nujnosti usklajevanja strokovnega dela na različnih ravneh - od raziskovalnega do izvedbenega - s prostorskimi politikami in tistimi, ki sprejemajo odločitve. Če hočemo ohraniti najvišje kvalitete naših arhitekturnih pokrajin, je tako široko zasnovan proces dela nujen, sicer bomo lahko v prihodnosti občudovali le fragmente ostalin v izkrivljenih podobah novega.

RIASSUNTO

Accertamenti con esiti preoccupanti sul rapporto inadeguato nei confronti degli stabili rurali dettano la necessità di un ampio accordo sociale relativo agli interventi futuri. Il Carso ci può servire a tale scopo come una zona tipo.

6 Če prebiramo analizo "Ankete o stanju na področju urejanja prostora", ki jo je opravilo Ministrstvo za okolje in prostor RS Slovenije v letu 1993 z občinami oziroma različnimi strokovnjaki, ugotovimo, da nihče ne opozarja na neizkoriščen stavbni fond, marveč zgolj na pomanjkanje stavbnih parcel za novogradnje! Zanimivo!

Nonostante in strette cerchie scientifiche sia prevalsa in tempi recenti la convinzione, basata su vari e diversi presupposti, della necessità di tutela della regione del Carso, essa non ha mai trovato la sua realizzazione. Il rinnovo delle zone rurali rappresenta senza dubbio una buona base di partenza per ulteriori interventi nel campo della tutela e della conservazione degli edifici e di uno sviluppo armonico della campagna. Alla base della tutela degli stabili rurali in passato prevalevano motivi di natura "indefinita", oggi si possono riscontrare anche motivi "definiti". La conferma ci viene dal confronto tra i modi di costruzione di oggi e i potenziali offerti dal rinnovo organizzato degli stabili, all'interno dei vecchi centri rurali. Come criterio comparativo sono state considerate le aree occupate dagli stabili costruiti nell'uno o nell'altro modo, le indispensabili vie di accesso e le infrastrutture comunali necessarie. Il successo del rinnovo organizzato dipende in gran parte dalla cooperazione dei fattori sociali che indirizzano l'opera, dall'organizzazione dell'amministrazione e dalle varie discipline coinvolte e dai procedimenti che investono la direzione dei programmi di sviluppo. Le questioni che riguardano questi tre campi esposti vengono trattate in particolare nella conclusione dello studio.

LITERATURA

- Ciklično** aerosnemanje Slovenije (CAS): Posnetki izbranih obravnavanih območij na Krasu, 1985.
- Costa, R.:** Splošna vprašanja o zaščiti človekovega okolja in posebna vprašanja Krasa, Akti študijskega srečanja o Krasu, Zadruga Kras, Trst, 1970.
- Črepinšek, M.:** Arhitekturno-varstvena izhodišča in kriteriji za ugotavljanje smotnosti prenove stavbne dediščine (magistrska naloga), FAGG VTO Arhitektura, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 1991.
- Fister, P. s sodelavci:** Strokovna izhodišča in kriteriji za ugotavljanje smotnosti prenove na ravni naselij, delov naselij in objektov. (Raziskovalna naloga FAGG Arhitektura), Ljubljana, 1988.
- Fister, P.:** Vloga stavbne dediščine v urejanju prostora jutri. Referat - XI. Sedlarjevo srečanje, Otočec, 1990.
- Fister, P. s sodelavci:** Metodologija in modeli revitalizacije starih mestnih in vaških jeder, FAGG VTO Arhitektura, Univerza E. K. v Ljubljani, Ljubljana, 1979.
- Fister, P. s sodelavci:** Strokovna izhodišča in kriteriji za ugotavljanje smotnosti prenove na ravni naselij, delov naselij in objektov (raziskovalna naloga FAGG Arhitektura), Ljubljana, 1988.
- Fister, P.:** Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota. V: Varstvo spomenikov 34, Ljubljana, 1993.
- Gams, I.:** Kras, Slovenska matica, Ljubljana, 1974.
- Gams, I., Lovrenčak, F., Ingolič, B.:** Krajna vas, V: Geografski zbornik XII, Ljubljana, 1971.
- Gauthier, J-P.:** Transition to Sustainable Development. V: Pollution Prevention and its Role in Sustainable Development, The International Union of Air Pollution Prevention and Environmental Protection Associations, Montreal, Kanada, 1993.
- Gostović, M.:** Uredjenje seoske teritorije, Naučna knjiga, Građevinarski fakultet Beograd, Beograd, 1989.
- Kolarič, M.:** Amsterdamska deklaracija in kongres o evropski stavbni dediščini, V: Varstvo spomenikov XX, Ljubljana, 1975.
- Lah, L.:** Vloga Krasa kot kulturne krajine in njegove stavbne dediščine. V: Primorska srečanja 99, 1989, s. 618 - 622.
- Lah, L.:** Kakšna gradbena zakonodaja je veljala na Krasu pred sto in več leti? (Preprostost in učinkovitost stavbnih redov Avstro-Ogrske v primerjavi s sedanji predpisi). V: Kraški koledar 1994, Sežana, 1994, s. 89 - 106.
- Moritsch, A.:** Das nahe Triestiner Hinterland (Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart), Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Wien, 1969.
- Peterlin, S.:** Nekaj vprašanj varstva Krasa. V: Akti študijskega srečanja o Krasu, Izdala Zadruga Kras, Trst, 1970.
- Pikel, V.:** Prenova naselja Glem. Diplomsko naloga na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo - Šoli za arhitekturo Univerze v Ljubljani, Mentor: prof. dr. P. Fister, somentor: asist. D. Likar, Ljubljana, 1993.
- Prosen, A.:** Sonaravno urejanje podeželskega prostora, Ljubljana, 1993.
- Pucelj, K.:** Ocenitev vrednosti komunalne infrastrukture v naselju Dolž - občina Novo mesto (diplomska naloga, mentor: A. Rakar) FAGG - Oddelek za gradbeništvo, Ljubljana, 1990.
- Rakar, A.:** Nekateri ekonomski vidiki urejanja prostora, XI. Sedlarjevo srečanje, Otočec, 1990.
- Ravnikar, V.:** Kako graditi danes na Krasu. V: Arhitektov bilten, Ljubljana, 1986.
- Sanierung von Städten und Dörfern - Beispiel Nördlingen:** Bayerisches Staatsministerium des Innern Oberste Baubehörde, München, 1988.
- Sedej, I.:** Realni okviri zaščite Krasa in kraške arhitekture, Akti študijskega srečanja o Krasu, Izdala Zadruga Kras, Trst, 1970.
- Sedej, I.:** Etnološki spomeniki in njihova funkcija. V: Etnološka dediščina brez namebnosti, Slovensko konservatorsko društvo, Ljubljana, 1987.
- Semerani, L.:** Kamnita hiša. V: Kamnita hiša, Katalog ob razstavi "Kamnita hiša" v Trstu, Luigi Reverdito editore, Trento, 1984.
- Šuklje, G.:** Vpliv podnebnih razmer na hiše in naselja v Istri. V: Slovenski etnograf 5, Ljubljana, 1952.
- Šumi, N.:** Krasu zvoni. V: Goriški letnik 12/14, Zbornik Goriškega muzeja, 1985/87.
- Trends in research on human settlements in ECU Countries:** United Nations, New York, 1990.
- Urbani izziv 16 - 17, (Prenova):** Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana, 1991.
- Vindiš, K.:** Cena stavbnega zemljišča kot regulator pro-cesa urbanizacije v občini Ptuj (diplomska naloga, mentor: A. Rakar), FAGG - Oddelek za geodezijo, Ljubljana, 1990.